

Agnieszka Janiszewska*

Zjawisko „przymusu tworzenia” artystów a gratyfikacja potrzeb niższego rzędu i samorealizacji w odniesieniu do klasycznej teorii hierarchii potrzeb Abrahama Maslowa

Abstrakt

Celem artykułu jest zaprezentowanie wyników badań nad zjawiskiem „przymusu tworzenia” u artystów w kontekście klasycznej teorii hierarchii potrzeb Abrahama Maslowa (1995b). Badania miały charakter eksploracyjny i jakościowy, a ich celem było opracowanie charakterystyki wspomnianego zjawiska oraz rozpoznanie jego znaczenia dla procesu samorealizacji badanych jednostek. W publikacji koncentruję się na aspekcie analiz empirycznych, które dotyczyły związku przymusu tworzenia z samorealizacją, oraz doświadczanych przez artystów konfliktów między zaspokojeniem przymusu tworzenia a potrzebami niższego rzędu (w szczególności potrzeby bezpieczeństwa materialnego, przynależności i miłości).

Słowa kluczowe: potrzeba tworzenia, przymus tworzenia, samorealizacja, teoria hierarchii potrzeb Abrahama Maslowa.

Artists' Compulsion to Create and the Gratification of the Lower-Level Needs and the Self-Actualization Need in Relation to Abraham Maslow's Theory of the Hierarchy of Needs

Abstract

The article presents the results of research on the phenomenon of artists' *compulsion to create* in the context of the classic theory of the hierarchy of needs introduced by Abraham Maslow (1995b). The research study was exploratory and qualitative in nature, and its aim was to develop the characteristics of the mentioned phenomenon and

* Uniwersytet Łódzki
Artykuł otrzymano: 1.10.2023; akceptacja: 21.12.2023.

to recognize its importance for the process of self-actualization among research participants. In the publication, I focus on the aspect of empirical analyses which concerned the relation between the compulsion to create and self-actualization, as well as the conflicts between gratification of the compulsion to create and lower-level needs (in particular the need for material security, belonging, and love) experienced by artists.

Keywords: the need to create, compulsion to create, self-actualization, Abraham Maslow's theory of the hierarchy of needs.

Muzyk musi zajmować się muzyką, malarz musi malować,
poeta pisać, jeżeli ma pozostawać w zgodzie z samym sobą.
Człowiek musi być, czym może być.

Maslow (1995b: 265).

Potrzeba tworzenia i samorealizacji vs. potrzeby niższego rzędu – kontekst teoretyczny analiz

Niewątpliwie wymienić by można bardzo wiele możliwych pobudek podejmowania przez jednostkę aktów twórczych, gdyż – na co wskazuje Irena Pufal-Struzik (2006: 48) – „aktywność twórcza jest uwarunkowana polimotywacyjnie”. Analizując wybrane klasyfikacje potrzeb człowieka, wnioskować można natomiast, że potrzeba tworzenia szczególnie często kojarzona jest z potrzebami uznawanymi za wyższe, czyli tymi związanymi z rozwojem osobowości, do których należą zwłaszcza: potrzeba wzrostu, rozwoju, autoekspresji, samorealizacji i autokreacji (Kaufman 2020; Kocowski 1982; Maslow 1995a; 2006; Obuchowski 2000). Związek potrzeby tworzenia z samorealizacją szczególnie często akcentowany jest przez przedstawicieli nurtu humanistycznego (Cudowska 2004; 2017). W ujęciu Abrahama Maslowa (1995a; 1971; 1986; 2006) kategorie twórczości i samorealizacji są uznawane za tożsame, gdyż twórczość prowadzi do samorealizacji, a samorealizacja nie jest możliwa bez jakiegoś rodzaju twórczości (niekoniecznie artystycznej), poprzez którą jednostka wyraża swój unikalny potencjał (zob. też Rogers 1995). Co również istotne, przedstawiciele nurtu humanistycznego i pozytywnego w psychologii wskazywali i wskazują często na autoteliczność zjawiska twórczości i procesu samorealizacji (Boniwell 2022; Csíkszentmihályi 2008; Maslow 2006; Rogers 1995). Autoteliczność potrzeby czy motywacji do tworzenia uznać można za przeciwieństwo motywacji instrumentalnej (Pufal-Struzik

2006), w ramach której prawdziwym, wiodącym motywem twórcy może być chęć zaspokojenia potrzeb bezpieczeństwa materialnego czy innych, niższego rzędu, zwłaszcza o charakterze społecznym i relacyjnym (np. „osiągnięcie sławy, bycie osobą znaną, podziwianą, lepszą w konkurencji z innymi, chęć imponowania innym oraz zyskania aprobaty” (Pufal-Struzik 2006: 233)). Autoteliczność wskazuje natomiast na to, iż sam proces twórczy generuje pozytywne emocje oraz stan *flow* i jest dla jednostki źródłem spełnienia i satysfakcji (Boniwell 2022; Csíkszentmihályi 2008; Maslow 2006; Piirto 2004).

Przymus tworzenia – główne założenia i procedura badań własnych

W ramach badań do dysertacji doktorskiej pt. „*Przymus tworzenia* w narracjach artystów. Perspektywa psychopedagogiczna” przeprowadziłam 24 wywiady swobodne z elementami narracji (Urbaniak-Zajac 2016) w orientacji jakościowej, interpretatywnej i humanistycznej (Denzin 1978; Konecki 2000; 2018; Kubinowski 2011; 2016; Urbaniak-Zajac 2016; 2019). Badania miały charakter eksploracyjny, a ich celem było opracowanie charakterystyki zaproponowanej kategorii analitycznej, którą określiłam jako „przymus tworzenia”, oraz rozpoznanie znaczenia tego zjawiska dla procesu samorealizacji badanych artystów. Mając świadomość niejednoznaczności pojęcia artysty (zob. Bryłowska 2020; Golka 2012; Gołaszewska 1984; Krajewski i Schmidt 2017; Nowara-Matusik 2019; Sobocińska 2019), do kategorii tej zaliczyłam osoby, które: uprawiają jakiś rodzaj rzemiosła artystycznego; tworzą w sposób czynny, dość regularny, z dużą lub dość dużą intensywnością; posiadają konkretny, udostępniony publicznie dorobek twórczy. Nie podejmowałam natomiast próby jakiegokolwiek oceny realizacji twórczych badanych pod kątem ich wartości artystycznej, gdyż – jak zauważa Krzysztof J. Szmidt (2019: 342) – „pedagodzy rzadko zajmują się szacowaniem wartości produktów myślenia innowacyjnego [wynalazków, prac, naukowych, dzieł sztuki]”. W badaniach udział wzięli przedstawiciele różnych profesji artystycznych: malarze, graficy, rysownicy, ilustratorka, fotografowie/fotograficy, kompozytorzy, wokaliści / autorzy tekstów piosenek, raper, poeci, pisarze i reżyser – w wieku od 28 do 83 lat. Podkreślić też należy, że analiza zgromadzonego metodami jakościowymi – a więc dość ograniczonego ilościowo – materiału empirycznego pozwoliła jedynie na sformułowanie wniosków dotyczących wybranych przedstawicieli profesji artystycznej, nie ma więc charakteru uogólnienia statystycznego.

Ważną inspirację i bodziec do badań nad zjawiskiem nasilonej potrzeby tworzenia artystów stanowiły przytoczone powyżej myśli badaczy nurtu humanistycznego, własne doświadczenia pedagogiczne pracy z artystami (zob. Janiszewska-Szczepanik 2020), a także wnioski z przeprowadzonej analizy tekstów kultury. Na tej podstawie przyjąłm założenie, że gratyfikacja przymusu tworzenia jest czynnikiem samorealizacji artystów – natomiast jego deprywacja prowadzi do zahamowania procesu

samorealizacji. Kolejne założenie dotyczyło tego, że przymus tworzenia ma w dużym stopniu naturę autoteliczną. Jest więc on potrzebą względnie (niekoniecznie całkowicie) niezależną od innych uwarunkowań, zwłaszcza o charakterze społecznym, np. docenienia dzieł sztuki przez otoczenie czy awansu w strukturach społecznych wraz z powiększaniem dorobku twórczego itp. Nie oznacza to, że wymienione czy inne tego rodzaju czynniki nie mają znaczenia dla twórcy i nie stanowią źródła spełnienia różnych jego dążeń osobistych oraz poczucia dobrostanu (zob. Glăveanu 2023; Pufal-Struzik 2006). Oznacza to jednak, iż przyjmuję, że w przypadku przymusu tworzenia nie wpływają one decydująco na sam fakt oddziaływania w psychice twórcy silnej potrzeby tworzenia o charakterze samoistnym ani na to, że sam proces twórczy dostarcza jednostce poczucia satysfakcji, radości, stanów *flow*¹ i spełnienia. Zauważyć warto, iż charakterystyka potrzeby tworzenia jako wartości autotelicznej znajduje odzwierciedlenie również w koncepcji twórczych orientacji życiowych Agaty Cudowskiej (1997; 2004; 2017). Pewnym podobieństwem między dwiema kategoriami – twórczych orientacji życiowych i przymusu tworzenia – jest odwołanie do psychologii humanistycznej jako płaszczyzny rozważań teoretycznych i kontekstu badawczego. Dostrzec też można związek zarówno przymusu tworzenia, jak i twórczych orientacji życiowych z procesem samorealizacji – choć twórcze orientacje życiowe są pojęciem bardziej pojemnym, które odnosi się również do kategorii takich, jak: dobrostan, szczęście, poczucie koherencji oraz zdrowie (w „salutogenetycznym modelu zdrowia” (Cudowska 2017: 251)).

Kolejne ważne założenie pracy dotyczyło tego, że przymus tworzenia generuje konflikty z innymi potrzebami życiowymi jednostki. Stwierdzenie to wskazuje, że regularne zaspokajanie przymusu tworzenia wpływać może destrukcyjnie na inne, poza twórczością, obszary życia badanych (zwłaszcza relacje rodzinne, związki osobiste, bezpieczeństwo materialne). W tym miejscu warto również wyartykułować, że na podstawie opracowanych danych z materiału empirycznego dyskutowaną kategorię zdefiniowałam następująco: „przymus tworzenia” to intensywnie odczuwana potrzeba artystycznej ekspresji, motywująca jednostki do regularnego zaangażowania w proces twórczy, który często generuje u nich wysoko pozytywne stany emocjonalne oraz stan przepływu – *flow*.

Celem dalszych rozważań w niniejszym artykule jest syntetyczne zaprezentowanie wyników i wniosków z badań własnych w aspekcie doświadczanych przez artystów konfliktów między zaspokojeniem przymusu tworzenia i samorealizacji a potrzeb niższego rzędu. W tym kontekście odniosę się do klasycznej teorii hierarchii potrzeb Masłowa (1995b), która stanowiła ważną podstawę moich rozważań teoretycznych. Jak się wydaje, harmonijna integracja potrzeby tworzenia z innymi ludzkimi dążeniami – w dużej mierze o charakterze relacyjnym i społecznym (potrzeby miłości i przynależności) – stanowi czynnik decydujący o dobrostanie twór-

¹ W tym miejscu doprecyzować warto, iż według autora koncepcji Mihályja Csíkszentmihályiego (2008: 39) stan *flow* oznacza doświadczenie „porządku w świadomości”, będące przeciwieństwem umysłowej entropii. Stanu *flow* doświadczyć może jednostka całkowicie skoncentrowana na realizowanym zadaniu, pochłonięta czynnością, której wykonywanie sprawia jej przyjemność i którą uważa za ważną (Csíkszentmihályi 2008).

ców. Tym samym jest problemem ważnym i wartym eksplorowania z perspektywy pedagogicznej, zwłaszcza pedagogiki twórczości i jej postulatów pomocy dorosłym w tworzeniu (zob. Kornilowicz 1976; Szmidt 2001; 2013).

Gratyfikacja przymusu tworzenia i innych potrzeb jednostki – możliwe uwarunkowania i konfiguracje

Analizując właściwości przymusu tworzenia i uwarunkowania gratyfikacji potrzeby tworzenia przez jednostkę, zaproponowałam kilka scenariuszy, ilustrujących, w jakim stosunku potrzeba tworzenia plasować się może wobec pozostałych – zwłaszcza dotyczących relacji i bezpieczeństwa materialnego – potrzeb człowieka. W celu klarowniejszej prezentacji scenariusze te przedstawiłam w postaci *Modelu relacji pomiędzy potrzebą tworzenia i potrzebami niższego rzędu a samorealizacją* (zob. Zestawienie 1.). Model ten skonstruowałam głównie w oparciu o koncepcję teorii potrzeb Masłowa (1995b), jak również własne nieformalne obserwacje, poczynione w wyniku pedagogicznych doświadczeń współpracy z artystami (prowadzenia warsztatów rozwojowych dla twórców). Posiłkowałam się również wnioskami z analizy tekstów kultury (biografii, wywiadów z artystami itp.), w których ujawniał się motyw silnej potrzeby tworzenia (jej przejawów oraz konsekwencji dla artystów i ich otoczenia).

Zestawienie 1. Model relacji pomiędzy potrzebą tworzenia i potrzebami niższego rzędu a samorealizacja

RELACJA POMIĘDZY POTRZEBĄ TWORZENIA I POTRZEBAMI NIŻSZEGO RZĘDU A SAMOREALIZACJA				
	charakterystyka potrzeby tworzenia	relacja pomiędzy potrzebą tworzenia i potrzebami niższego rzędu	stopień zaspokojenia potrzeb niższego rzędu w kontekście potrzeby tworzenia	stopień zaspokojenia potrzeby samorealizacji i ogólne poczucie dobrostanu życiowego jednostki (związane z gratyfikacją potrzeby tworzenia i samorealizacji)
scenariusz I	autoteliczna, silna – przymus tworzenia	relacja harmonijna – nadanie dużego/kluczowego znaczenia potrzebie tworzenia bez odczuwanego uszczerbku dla gratyfikacji innych potrzeb	wysoki – gratyfikacja potrzeby tworzenia w dużym stopniu jest czynnikiem gratyfikacji pozostałych potrzeb niższego rzędu (materialnych, przynależności, prestiżu, uznania społecznego itp.); ewentualnie potrzeby te zaspokajane są w inny sposób (np. posiadanie innych niż twórczość źródeł dochodu), bez uszczerbku dla gratyfikacji potrzeby tworzenia	wysoki; jednostka doświadcza optymalnej samorealizacji; ma poczucie dobrostanu, związane z gratyfikacją potrzeby tworzenia; doświadcza stanów flow

RELACJA POMIĘDZY POTRZEBĄ TWORZENIA I POTRZEBAMI NIŻSZEGO RZĘDU A SAMOREALIZACJA				
	charakterystyka potrzeby tworzenia	relacja pomiędzy potrzebą tworzenia i potrzebami niższego rzędu	stopień zaspokojenia potrzeb niższego rzędu w kontekście potrzeby tworzenia	stopień zaspokojenia potrzeby samorealizacji i ogólne poczucie dobrostanu życiowego jednostki (związane z gratyfikacją potrzeby tworzenia i samorealizacji)
scenariusz II	autoteliczna, silna – przymus tworzenia	relacja nieharmoonijna – nadanie dużego/kluczowego znaczenia potrzebie tworzenia przy odczuwalnych zaburzeniach w gratyfikacji potrzeb niższego rzędu	niski lub średni – gratyfikacja potrzeby tworzenia nie stanowi wystarczającego czynnika gratyfikacji innych potrzeb; jednostka skoncentrowana na twórczości doświadcza wewnętrznych konfliktów i zaburzeń w innych obszarach życia (np. materialnym, zawodowym, relacji partnerskich); koncentracja na twórczości wpływać może destrukcyjnie na inne obszary życia; jednostka nie poświęca jednak lub w niewielkim stopniu poświęca twórczość na rzecz zaspokojenia innych potrzeb; przejaw skrajny: „głodujący artysta”	średni lub wysoki; jednostka doświadcza samorealizacji; odczuwa satysfakcję z własnej twórczości i doświadcza stanów flow; brak gratyfikacji potrzeb niższego rzędu nie wpływa znacząco na zmianę życiowych priorytetów (do których należy twórczość), choć może powodować frustrację związaną z zaburzeniami w innych obszarach życia
scenariusz III	autoteliczna, silna lub dosyć silna – przymus tworzenia	relacja nieharmoonijna – nadanie dużego/kluczowego znaczenia gratyfikacji potrzeb niższego rzędu kosztem zaspokojenia potrzeby tworzenia; potrzeba tworzenia podlega częściowemu stłumieniu lub instrumentalizacji w wyniku deprywacji niektórych potrzeb niższego rzędu; potrzeba tworzenia staje się instrumentalnie podrzędna wobec tychże potrzeb lub dochodzi do jej częściowej deprywacji	niski lub średni, co skłania jednostkę do „zaprzęgnięcia” twórczości na rzecz zaspokojenia potrzeb niższego rzędu; twórczość podlega instrumentalizacji, co może mieć znaczenie dla jej jakości (np. możliwe jest nadmierne schlebienie gustom publiczności, rezygnacja z oryginalnych pomysłów na rzecz tych, które przynieść mogą korzyści w innych obszarach życia, takich jak zdobycie prestiżu, utrzymanie sławy, wysokich zarobków itp.); ewentualnie potrzeby niższego rzędu zostają satysfakcjonująco zaspokajane, jednak „wypierają” potrzebę tworzenia, która zostaje (przynajmniej częściowo) stłumiona na rzecz ich gratyfikacji (np. duże zaangażowanie w życie rodzinne skutkuje brakiem czasu na aktywności twórcze), co powoduje frustrację	niski lub średni – w wyniku instrumentalizacji potrzeby tworzenia lub jej częściowego stłumienia twórczość tylko częściowo lub w ogóle nie stanowi czynnika samorealizacji; jednostka doświadcza konfliktów potrzeb, może czuć się wewnętrznie „rozrywana” między silną wewnętrzną potrzebą tworzenia a dążeniami do gratyfikacji potrzeb niższego rzędu

RELACJA POMIĘDZY POTRZEBĄ TWORZENIA I POTRZEBAMI NIŻSZEGO RZĘDU A SAMOREALIZACJA				
	charakterystyka potrzeby tworzenia	relacja pomiędzy potrzebą tworzenia i potrzebami niższego rzędu	stopień zaspokojenia potrzeb niższego rzędu w kontekście potrzeby tworzenia	stopień zaspokojenia potrzeby samorealizacji i ogólne poczucie dobrostanu życiowego jednostki (związane z gratyfikacją potrzeby tworzenia i samorealizacji)
scenariusz IV	autoteliczna, średnio lub słabo nasilona	relacja harmonijna – nadanie prymatu gratyfikacji potrzeb niższego rzędu; potrzeba tworzenia traktowana jest drugorzędnie; twórczość stanowi zajęcie dodatkowe, jest formą hobby	różny / nie dotyczy; brak konfliktów między potrzebą tworzenia a innymi potrzebami jednostki	różny / nie dotyczy; twórczość jest czynnikiem samorealizacji, ale potrzeba samorealizacji nie jest wysoko rozwinięta lub też jednostka realizuje się również poprzez aktywności inne niż twórczość artystyczna; twórczość stanowi jedynie czynnik dodatkowy zaspokojenia potrzeby samorealizacji
scenariusz V	instrumentalnie podrzędna wobec potrzeb niższego rzędu	relacja harmonijna – nadanie prymatu gratyfikacji potrzeb niższego rzędu; potrzeba tworzenia o charakterze autotelicznym bardzo niewielka lub w ogóle nie występuje mimo zaangażowania jednostki w aktywności twórcze; jednostka tworzy, kierując się motywacją instrumentalną (Pufal-Struzik 2006), w celu np. zdobycia uznania społecznego, prestiżu, zarobków itp.	różny / nie dotyczy; twórczość stanowi jedynie instrument do zaspokojenia potrzeb niższego rzędu; brak wewnętrznych konfliktów związanych z potrzebą tworzenia	niski / różny / nie dotyczy; jednostka nie osiąga samorealizacji lub osiąga ją w wyniku aktywności innych niż twórczość artystyczna

Źródło: opracowanie własne na podstawie teorii potrzeb Maslowa (1995b).

Wydaje się, że zgromadzone w procesie badawczym narracje twórców w dużej mierze odzwierciedliły wskazane konfiguracje między potrzebą tworzenia a innymi dążeniami badanych. Analiza materiału empirycznego pozwoliła na wpasowanie sylwetek badanych w zaproponowane scenariusze – nawet jeśli demarkacja między poszczególnymi typami twórców-reprezentantów poszczególnych scenariuszy nie w każdym przypadku była w pełni ostra i klarowna (doprowadzenie do takiej

sytuacji nie było jednak, rzecz jasna, celem analiz – zaproponowany schemat jest pewnym uproszczeniem i jego funkcją było wsparcie w opracowaniu poszukiwanych właściwości przymusu tworzenia i zidentyfikowania jego znaczenia dla samorealizacji). Interpretację zaproponowanego modelu wraz z przykładowymi fragmentami narracjami badanych przytaczam poniżej.

W pierwszych dwóch przypadkach uwidacznia się duże, motywowane wewnętrznie zaangażowanie jednostki w twórczość, niezależnie od doświadczanych konfliktów z innymi potrzebami. *Scenariusz I* z punktu widzenia jednostki odczuwającej przymus tworzenia wydaje się optymalny, czyli służący jej samorealizacji i poczuciu dobrostanu. Silna potrzeba tworzenia jest swobodnie zaspokajana, a dodatkowo jej gratyfikacja pozwala zaspokoić niektóre potrzeby bardziej podstawowe. Co jednak istotne, potrzeby niższego rzędu nie stanowią podstawowego bodźca do podejmowania aktywności twórczych. Niektórzy badani artyści reprezentujący *Scenariusz I* wyrażają przekonanie o realizowaniu pewnej misji, co wydaje się nadawać głębszy sens doświadczeniu pracy twórczej. Przymus tworzenia w ich przypadku wydaje się więc siłą pozytywną, prorozwojową, prokreatywną i w dużym stopniu harmonijnie zintegrowaną z innymi życiowymi dążeniami. Badany, którego wypowiedź przytaczam, wyraziście opisał sposób, w jaki twórczość umożliwia mu komfortowe – zwłaszcza w aspekcie materialnym – funkcjonowanie i dostarcza poczucia spełnienia:

Wiesz, ludzie bardzo często robią rzeczy dla pieniędzy po prostu. Bo muszą utrzymać rodzinę. Ja na szczęście nigdy w życiu nie musiałam niczego robić dla pieniędzy. Bo jak już moja zabawa zaczęła dawać wystarczającą ilość gotówki, żebym mógł kupić kiełbasę, kabanosy, bułki, masło i kupić samochód, zalać benzynę, wysłać dziecko do szkoły. Nie musiałem się o to martwić, bo po prostu wiesz, jak się zapytasz, kurde, skąd moje dzieci mają, kurde, cudowne życie, to ja ci powiem: z zabawy po prostu. Stary się świetnie bawi i bawi się tak dobrze, że nawet się inni przy tym bawią. Ja czerpię z tego taką przyjemność, że dla mnie to jest najcudowniejszą rzeczą na świecie [...]. Jeżeli ktoś słucha mojej muzyki, to wybrał sobie tę muzykę, i ta muzyka, to, co stworzyłem, potem żyje własnym życiem i mi dostarcza powodów do dumy, radości i tak dalej (Raper 1).

W *Scenariuszu II* gratyfikacja przymusu tworzenia nie stanowi natomiast wystarczającego czynnika zaspokojenia potrzeb niższego rzędu, co powoduje konflikty wewnętrzne z innymi dążeniami jednostki. Niektórzy badani deklarowali w tym kontekście odczuwanie silnej dysharmonii na poziomie potrzeb niższego rzędu, mimo to jednak usilnie koncentrują się na pracy twórczej (jedna z badanych, której wypowiedź przytaczam poniżej, wydawała się w tym aspekcie wręcz odzwierciedlać ugruntowany w tekstach kultury wizerunek „głodującego artysty”). Szczególnie problematyczne wydają się relacje z ważnymi innymi, a trudności w harmonijnej gratyfikacji przymusu tworzenia z potrzebą miłości generują wewnętrzne konflikty i prowadzą do psychicznego cierpienia badanych.

No od wielu lat mamy pracownię i ten argument już nie jest elementem wyboru, ale jest natomiast bardzo istotny, bo np. posiadamy [z mężem] dużą pracownię, ale też musimy dużo płacić za nią. No i różni nasi życzliwi znajomi mówili: „Po co wam takie duże pomieszczenie, za które tyle płacicie? Znajdźcie sobie mniejsze

mieszkanko”. No i to niestety odpada, bo mimo że nie potrafimy zarabiać pieniędzy i opłacanie pracowni odbywa się zawsze bardzo dużym kosztem (kosztem np. nieposiadania nowych butów czy sukienki), to jednak zawsze na pierwszym miejscu jest to, że jesteśmy gotowi więcej płacić, mimo że bardzo jest nam trudno finansowo, ponieważ mamy pomieszczenie, gdzie jest dobre światło i jest duża powierzchnia, i mogę malować tak, jak potrzebuję, tak jak lubię. No i przy podejmowaniu decyzji życiowych to było zawsze jakoś na pierwszym planie. [...] Jak pojawiają się jakieś pieniądze, to na pierwszym miejscu są farby, na drugim książki przy okazji, a te buty, których nie ma, i te sukienki gdzieś tam zawsze na szarym końcu potrzeb (Malarka 2).

Kiepsko [wpływa twórczość na inne obszary życia]. Byłem bardzo złym mężem. Dziesięć lat to wiesz, raz się spotkaliśmy, raz nie, mieszkaliśmy gdzie indziej [...]. Mając do wyboru skończyć książkę albo... wiesz... Myślę, że wybrałbym wtedy książkę. To było najsilniejsze (Pisarz 3).

Jeśli chodzi o domowe życie, no to jest to sprawa skomplikowana, to sobie szczerze powiedzmy [...]. Sporo humorów, sporo rzeczy. No w jakiś sposób też wiąże się z frustracjami związanymi, że czegoś nie można zrobić i to też jakby odbija się na ludziach w otoczeniu. Tak że na pewno wiem, że trudne jest życie z taką osobą [...]. Naprawdę jest ciężko. Już ja też nie będę wchodził w szczegóły. Osoby, które ze mną były, albo osoba, która ze mną jest w danym momencie, to naprawdę jest to duża wytrwałość [...]. Na pewno gdzieś jakiś konflikt wewnętrzny w środku mam tych interesów, czyli tego spokoju tworzenia, a gdzieś tam tego, że trzeba też normalnie funkcjonować i w tym czasie coś tworzyć (Grafik 1).

W *Scenariuszu III* z kolei cierpiąca w wyniku deprywacji niektórych potrzeb niższego rzędu jednostka stara się zaspokoić je poprzez twórczość lub też częściowo tłumi potrzebę tworzenia na rzecz ich gratyfikacji. W pierwszym z tych dwóch przypadków jednostka o niezaspokojonej potrzebie bezpieczeństwa materialnego, uznania, szacunku itp. może „zaprzęgnąć” aktywności twórcze do zaspokojenia potrzeb niższego rzędu. Odbywać się to może ze szkodą dla satysfakcji z procesu twórczego, a możliwie także jakości wytworów. Twórczość może nabrać więc charakteru częściowo instrumentalnego, jednak mniemać można, że jednostka odczuwa też pewną satysfakcję z procesu twórczego oraz dąży do samorealizacji poprzez twórczość, co jednak utrudnione jest w wyniku niezdolności (na dany moment) do harmonijnego zaspokojenia potrzeb niższego rzędu. Gdy natomiast dochodzi do częściowego stłumienia potrzeby tworzenia na rzecz gratyfikacji innych dążeń, jednostka odczuwa „dysonans motywacyjny” (Kocowski 1978) i frustrację w wyniku niedostatecznego stopnia gratyfikacji potrzeby tworzenia. Te ostatnie konsekwencje okazały się szczególnie istotne dla charakterystyki analizowanej kategorii. Jeżeli bowiem nie występują, czyli jednostka koncentruje się na zaspokajaniu potrzeb niższego rzędu i nie odczuwa żadnych braków czy frustracji w kontekście gratyfikacji potrzeby tworzenia, zakładać można, że potrzeba ta nie jest wystarczająco silna, aby można było uznać ją za przymus tworzenia. Badany, którego wypowiedź przytaczam, doświadcza frustracji w wyniku trudności w zintegrowaniu potrzeby tworzenia z potrzebami bezpieczeństwa materialnego.

Chodzi o racjonalność funkcjonowania w życiu; chodzi o finanse. To jest zupełnie oddzielna historia. I tutaj dochodzi do zgrzytów pomiędzy tym, co chciało by się robić, a tym, co jest kupowane [...]. Jeżeli czuje się człowiek w czymś mocny i lubi bardzo to robić, a jednocześnie musi robić coś innego, to tutaj następuje rodzaj budzącej się frustracji, bo chciałoby się, żeby całość działalności była właśnie w tej części, która w pełni sprawia satysfakcję, a z kolei żeby ukrócić tę część taką, która przynosi jedynie pieniądze. I to jest właśnie problem, taki psychologiczny. Coś się odkłada na później. Życie ucieka coraz bardziej [...]. Bo w sumie ja mógłbym się poświęcić tylko malowaniu, ale musiałbym zainwestować przynajmniej z rok czasu, żeby to rozpędzić tak medialnie i po prostu racjonalnie, czyli nawiązać ileś tam kontaktów, ale nie jestem w stanie poświęcić roku czasu na inwestycję, bo ja po prostu muszę funkcjonować co miesiąc, więc taka proza życia niestety to hamuje (Malarz 1).

Scenariusz IV natomiast odzwierciedla sytuację, w której twórczość stanowi zajęcie dodatkowe / hobby (choć może być również zajęciem zawodowym, gdyż dla dyskutowanego rozróżnienia istotne jest przede wszystkim rodzaj i nasilenie potrzeby tworzenia, a nie formy/struktury organizacyjne, w jakich realizowana jest twórczość). Potrzeba tworzenia jest autoteliczna, a jej zaspokojenie niesie pozytywne konsekwencje dla jednostki, takie jak poczucie satysfakcji i rozwój osobowości (samorealizacja), jednak nie jest wystarczająco silna, aby można było mówić o przymusie tworzenia. W scenariusz ten wpisała się jedna z badanych, która wydaje się doświadczać autotelicznej, ale niezbyt nasilonej potrzeby tworzenia, co sprawia, iż zaklasyfikowanie jej jako przymusu tworzenia nie wydaje się uzasadnione. Badana ta doświadcza wysokiego stopnia gratyfikacji potrzeb niższego rzędu i nie deklaruje konfliktów wewnętrznych na tle oddziaływania i gratyfikacji potrzeby tworzenia. Brak jest dyskomfortu związanego z okresami deprywacji potrzeby tworzenia, a samorealizacja wydaje się nie tylko wynikiem twórczości, ale również innych działań zawodowych, w które angażuje się artystka.

Wbrew pozorom ja temu nie nadaję aż tak wielkiego znaczenia – pisaniu. To jest dla mnie moja przyjemność, której sobie, no już chyba teraz, nie jestem w stanie odmówić, ale nie sakralizuję jej, zupełnie. I nie wydaję mi się, żeby to było lepsze czy gorsze od uczenia dzieci, od zrobienia sernika czy swetra na drutach. Wręcz przeciwnie, no sernik jest bardziej potrzebny. Być może też to spojrzenie u mnie wynika właśnie z tego, że ja potrafię dość szybko przejść z tego stanu tworzenia na czas nietworzenia i nie wiem, mycia naczyń na przykład [śmiech]. Bardzo szybko potrafię [...]. Ona [twórczość] mi przynosi przyjemność, ale podobną do, nie wiem, do dobrego filmu albo do kieliszka dobrego wina (Pisarka 4).

Scenariusz V natomiast istotnie różni się od pierwszych czterech, zwłaszcza pod względem tego, iż potrzeba tworzenia nie ma właściwości autotelicznych. Jednostka angażuje się w twórcze aktywności, kierowana motywacją instrumentalną (Pufal-Struzik: 2006). Adekwatnym przykładem byłby przypadek artysty, który zdobył wykształcenie muzyczne i kontynuuje „prestizową” ścieżkę kariery, np. kompozytora, mimo braku zamiłowania do tej profesji i autentycznego zainteresowania komponowaniem utworów. W takiej sytuacji można by nawet stwierdzić, że potrzeba tworzenia w ogóle nie występuje, lecz jedynie potrzeba przynależności/docenienia/uznania społecznego realizowana jest w formie twórczości.

Spośród badanych artystów jedna z osób – pisarka – wydaje się wpisywać w *Scenariusz V*. Badana ta przejawiała niezbyt nasiloną i występującą epizodycznie potrzebę tworzenia, która wydaje się instrumentalnie podrzędna wobec niektórych niezaspokojonych potrzeb niższego rzędu (zwłaszcza materialnych, przynależności i szacunku). Badana nie deklarowała odczuwania wewnętrznych konfliktów na tle oddziaływania i gratyfikacji potrzeby tworzenia, jak również nie doświadcza istotnego dyskomfortu związanego z okresami twórczego zastoju. W odpowiedzi na pytania o cel podejmowania twórczości artystycznej wskazywała na pobudki zewnętrzne. Dość lakonicznie wspominała satysfakcję, którą przynosi jej twórczość, przy czym wydaje się ona wynikać raczej z osiągniętych sukcesów w publikacji własnych tekstów niż z samego procesu twórczego.

Wtedy, kiedy pisałam [tytuł powieści] na samym początku, to wydawało mi się, że to powinno przejść. To była zupełnie nowa rzecz, ja w tajemnicy to pisałam, poszłam do redakcji, no i oni się zachłysnęli [...]. Zaczęłam współpracować z „Tygłem Kultury” i to były dość szczęśliwe czasy, były pieniądze na to, uważano, że to jest ważne, prawda.

Zaczęłam pisać przed siedemdziesiątką.

Pytanie: Czy wcześniej miała pani potrzebę pisać?

Odpowiedź: W ogóle mi nie przyszło do głowy z tego względu, że co bym chciała napisać, to było niecenzuralne w tamtych czasach [...]. Miałam jedno doświadczenie w liceum, kiedy byłam w konflikcie z dyrektorem, przyszedł dziennikarz i oni wydrukowali to zupełnie nie tak, jak ja mówiłam, zupełnie na opak. I z tym nie można było nic zrobić, oni byli panami słowa pisanego. I w tej sytuacji to by było absurdem myślenie o pisaniu, to po prostu nie miało sensu [...].

P: Czyli nie pisała nic pani wtedy dla siebie, nawet bez prób publikowania?

O: Nie, ja nigdy nie miałam tendencji do pisania pamiętników, absolutnie nie (Pisarka 5).

Przymus tworzenia a inne potrzeby jednostki

– podsumowanie i wnioski

Podsumowując, skonstruowany *Model relacji pomiędzy potrzebą tworzenia i potrzebami niższego rzędu a samorealizacją* po pierwsze okazał się pomocny dla wstępnego rozpoznania właściwości przymusu tworzenia u badanych artystów – zwłaszcza znaczenia autoteliczności, a także związku badanego zjawiska z samorealizacją. Po drugie pozwolił wyeksponować najbardziej wyraziste konflikty (dysonanse motywacyjne (Kocowski 1978)), jakich doświadczać może odczuwająca przymus tworzenia jednostka na tle konieczności gratyfikacji potrzeb niższego rzędu – zwłaszcza bezpieczeństwa materialnego, przynależności i miłości (w odniesieniu do teorii hierarchii potrzeb Maslowa (1995b)). Istotnym wnioskiem z analizy wydaje się, że

część badanych doświadcza dość harmonijnego zaspokojenia przymusu tworzenia, który stanowi równocześnie czynnik gratyfikacji ważnych potrzeb niższego rzędu i prowadzi do samorealizacji oraz zwiększonego poczucia dobrostanu. Z drugiej strony niektórzy badani deklarowali doświadczanie znaczących trudności i cierpienia psychicznego w wyniku braku zdolności harmonijnego zintegrowania nasilonej potrzeby tworzenia z dążeniami z innych obszarów życia. Do najważniejszych zidentyfikowanych problemów związanych z odczuwaniem przymusu tworzenia niektórych osób badanych należą, jak się wydaje: niedostatek umiejętności harmonijnej integracji przymusu tworzenia z potrzebami przynależności/miłości/relacji, niedostatek umiejętności harmonijnej integracji przymusu tworzenia z potrzebami bezpieczeństwa materialnego, tłumienie własnej silnej potrzeby tworzenia z powodu oddziaływania inhibitorów twórczości, zwłaszcza natury intrapsychicznej (takich jak negatywne przekonania o profesji artystycznej, niska samoocena w kontekście pracy twórczej itp.), czemu towarzyszy dyskomfort / cierpienie psychiczne (odczuwanie frustracji, depresji, zniechęcenia, niepokoju itp.). Wydaje się, że wnioski te stanowią mogą impuls do podejmowania dalszych eksploracji empirycznych zjawiska przymusu tworzenia, prowadzących do propozycji zaleceń dla praktyki pedagogicznej i terapeutycznej. Do proponowanych oddziaływań – form pomocy w tworzeniu (Szmidt 2013), będących odpowiedzią na rozpoznane trudności – należeć mogą np. warsztaty rozwojowe (o charakterze terapeutycznym/coachingowym) czy indywidualne sesje terapeutyczne/psychoterapeutyczne i konsultacje psychologiczne. Obiektem proponowanych oddziaływań pedagogicznych są przede wszystkim artyści doświadczający przymusu tworzenia, ale także partnerzy i członkowie rodzin takich artystów. Grupą docelową mogą być również jednostki odczuwające nasiloną potrzebę tworzenia, które jednak doświadczają tak dużej liczby i/lub tak silnych inhibitorów twórczości (zazwyczaj o charakterze intrapsychicznym – czyli np. negatywnych przekonań o twórczości), iż pozostaje ona w jakimś stopniu stłumiona.

Na koniec podkreślić należy, iż przeprowadzone badania nad przymusem tworzenia mają charakter przyczynkowy i pozwalają jedynie ogólnie naświetlić problematykę nasilonej potrzeby artystycznej ekspresji, doświadczanej przez niektórych artystów, i jej konsekwencji dla jednostki. Wydaje się jednak, że z racji zakładanego i wyeksponowanego w narracjach artystów związku przymusu tworzenia z czynnikami decydującymi o dobrostanie jednostki – zwłaszcza z samorealizacją – zagadnienie to istotne jest z punktu widzenia pedagogicznego. Zapewne z uświadomienia i uwrażliwienia na analizowane zjawisko skorzystać mogą zarówno nauczyciele pracujący z dziećmi odczuwającymi silną potrzebę tworzenia, jak również pedagodzy twórczości i terapeuci udzielający wsparcia osobom dorosłym, które doświadczają trudności w harmonijnej integracji potrzeby artystycznej ekspresji z innymi dążeniami życiowymi.

Bibliografia

- Boniwell I. (2022) *Psychologia pozytywna w pigułce*, Warszawa, Zwierciadło.
- Bryłowska N. (2020) *Zawód artysta*, Gdańsk, Instytut Kultury Miejskiej.
- Csíkszentmihályi M. (2008) *Flow. The Psychology of Optimal Experience*, New York, NY, Harper Perennial.
- Cudowska A. (1997) *Orientacje życiowe współczesnych studentów*, Białystok, Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana.
- Cudowska A. (2004) *Kształtowanie twórczych orientacji życiowych w procesie edukacji*, Białystok, Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana.
- Cudowska A. (2017) *Twórcze orientacje życiowe. Zdrowie i dobrostan*, Białystok, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Denzin N. (1978) *The Research Act w: Symbolic Interaction. A Reader in Social Psychology*, G. J. Manis, B. L. Meltzer (red.), s. 58–68, Boston, MA, Allyn & Bacon.
- Glăveanu V. P. (2023) *Kreatywność*, tłum. T. Tesznar, red. nauk. K. J. Szmidt, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Golka M. (2012) *Socjologia artysty nowożytnego*, Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Gołaszewska M. (1984) *Zarys estetyki*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Janiszewska-Szczepanik A. (2020) *What do You Really Teach When You Teach Creativity to Adults?*, „Creativity. Theories–Research–Applications”, t. 7, nr 1, s. 73–91, <https://doi.org/10.2478/ctra-2020-0005>.
- Kaufman S. B. (2020) *Transcend: The New Science of Self-actualization*, New York, NY, Tarcher-Perigee.
- Kocowski T. (1978) *Potrzeby człowieka. Koncepcja systemowa*, Wrocław, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- Kocowski T. (1982) *Potrzeby człowieka. Koncepcja systemowa*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Konecki K. (2000) *Studia z metodologii badań jakościowych*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Konecki K. T. (2018) *Advances in Contemplative Social Research*, Łódź–Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Jagiellonian University Press.
- Korniłowicz K. (1976) *Pomoc w tworzeniu jako zadanie pracy kulturalnej w: Pomoc społeczno-kulturalna dla młodzieży pracującej i dorosłych. Wybór pism*, wybór i opr. O. Czerniawska, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Krajewski M., Schmidt F. (2017) *Co to znaczy być artystą/artystką?*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 61, nr 1, s. 71–99, <https://doi.org/10.35757/KiS.2017.61.1.4>.
- Kubinowski D. (2011) *Jakościowe badania pedagogiczne: filozofia, metodyka, ewaluacja*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kubinowski D. (2016) *Istota jakościowych badań pedagogicznych – wprowadzenie*, „Jakościowe Badania Pedagogiczne”, t. 1, nr 1, s. 5–14, <https://doi.org/10.18276/jbp.2016.1.1-01>.
- Maslow A. H. (1971) *The Farther Reaches of Human Nature*, New York, NY, Viking Press.
- Maslow A. H. (1986) *W stronę psychologii istnienia*, tłum. I. Wyrzykowska, Warszawa, Instytut Wydawniczy „Pax”.

- Maslow A. (1995a) *Postawa twórcza w: Materiały z historii psychologii*, K. Zamiara (red.), tłum. L. Cichowicz, s. 256–279, Poznań, Instytut Kulturoznawstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Maslow A. (1995b) *Teoria hierarchii potrzeb w: Materiały z historii psychologii*, K. Zamiara (red.), tłum. S. Mika, s. 256–279, Poznań, Instytut Kulturoznawstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Maslow A. H. (2006) *Motywacja i osobowość*, tłum. J. Radzicki, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nowara-Matusik N. (red.) (2019) *Jeszcze o artyście (i sztuce): w literaturze, kulturze i nieopodal*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Obuchowski K. (2000) *Galaktyka potrzeb. Psychologia dążeń ludzkich*, Poznań, Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Piirto J. (2004) *Understanding Creativity*, Scottsdale, AZ, Great Potential Press.
- Pufal-Struzik I. (2006) *Podmiotowe i społeczne warunki twórczej aktywności artystów*, Kielce, Wydawnictwo Wszechnicy Świętokrzyskiej.
- Rogers C. R. (1995) *Co to znaczy stać się osobą? w: Materiały z historii psychologii*, K. Zamiara (red.), tłum. W. Głogowiec, Poznań, Instytut Kulturoznawstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Sobocińska M. (2019) *Tożsamość, rola i mit artysty jako uwarunkowania jego wizerunku*, „Zarządzanie w kulturze”, t. 20, nr 2, s. 143–155, <https://doi.org/10.4467/20843976ZK.19.010.10527>.
- Szmidt K. J. (2001) *Twórczość i pomoc w tworzeniu w perspektywie pedagogiki społecznej*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szmidt K. J. (2013) *Pedagogika twórczości*, Sopot, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Urbaniak-Zajac D. (2016) *W poszukiwaniu teorii działania profesjonalnego pedagoga. Badania rekonstrukcyjne*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Urbaniak-Zajac D. (2019) *Empiryczne badania jakościowe w pedagogice w: Pedagogika. Podręcznik akademicki*, Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), s. 354–371, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

O Autorce

Agnieszka Janiszewska – doktorantka w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych Uniwersytetu Łódzkiego na kierunku pedagogika, pisze pracę doktorską na temat „przymusu tworzenia” przy Katedrze Edukacji Artystycznej i Pedagogiki Twórczości Wydziału Nauk o Wychowaniu UŁ. Zainteresowania naukowe obejmują tematykę twórczości artystycznej, procesu twórczego, osobowości twórczej oraz samorealizacji.

Agnieszka Janiszewska – Ph.D. candidate in the field of pedagogy in the Doctoral School of Social Sciences at the University of Lodz. She is writing her dissertation on the “compulsion to create” at the Department of Artistic Education and Pedagogy of Creativity in the Faculty of Educational Sciences at the University of Lodz. Her research interests include: artistic creativity, creative process, and self-realization.